

Balázs Géza

Nyelvi tabuk a médiában

Az ősitől a modern tabuig

A tabu ősi, univerzális jelenség, az archaikustól a mai társadalmakig mindenhol jellemző. Kezdetben az etnológia, az antropológiai nyelvészet ismertette meg vele a tudományt, újabban a szociológia, kommunikációelmélet, a médiatudomány is foglalkozik e jelenséggel. Most mint egykori természeti (primitív, naiv) jelenség mai társadalomba való átnövését vizsgálom. (A nyelvi mágiáról és taburól részletesen lásd: Crystal 1998: 19–20., illetve Balázs–Takács 2009: 199–213., ezért ezek tudománytörténeti ismertetésétől eltekintek.)

A nyelvi tabu a nyelv mágikus funkciójából következik: a szónak, a kimondásnak hatást, erőt való tulajdonításból. Kapcsolatban van a tehát a babonával és a mágiával. A *mágia* szó is egy természeti néptől származik, jelentése: szent, érinthetetlen. Leggyakrabban a következő témakörökhöz kapcsolódnak a tabuk: természetfölötti lények (istenek), szexualitás, kiválasztás, halál, család és társadalmi élet, állatnevek. A nyelvi tabu lényege, hogy kimondási tilalom (nyelvi pragmatikai szabály) vonatkozik bizonyos témákra és szavakra. A „mégis”, „csakazértis” kimondásra a nyelvi kultúrákban elkerülő szabályok jöttek létre: ezek az eufemizmusok, leginkább perifrázisok (körülrások). A tabuhoz kapcsolódó további társadalmi jelenségek az önkorlátozás (a tabu távolról való elkerülése), valamint a tabutörés (ellenzegülés a szabálynak). A tabutörés rendszerint szóbeli és fizikai következménnyel (agresszióval) jár: a tabutörőt megintik, megfenyítik. A modern világ „tabuinak” megsértését nyelvi bűnnek, szóbűnnek nevezik, és akár jogi úton (per) is szankcionálhatják.

(1. példa) A közéleti író esztétikai szennyezésről, azon belül nyelvi szennyezésről is beszél – s megemlíti a nyilvános tabutörést (trágárkodást) is, egy olyan hetilapban, amely korábban meglehetősen elhatárolta magát minden „nyelvművelőnek” tekinthető tevékenységtől: „Gyakori a provokatív megbotránkoztatás (akár művészi tevékenység álcájában is). A beszéd, írás és egyéb kommunikáció korcsosulása, érthetlenség, dagályosság, trágárkodás, (ál)tudományoskodás, szemfényvesztés, farizeuskodás – ezek mindennapi jelenségek. Alig fordul elő az esztétikai károkozás helyreállítása.” (Angyal 2009.)

A nyelvi tabuk tematikus csoportjai

A nyelvi tabuk további tematikus csoportokba rendezhetők. Az öncenzúra további fokozata lehet az öntabu vagy személyes tabu (saját tabu állítása valami kellemetlen eseménnyel kapcsolatban), beszélhetünk még külön névtaburól (ki nem mondható nevekről). Fölvethető az alkotmányos vagy törvényi tabu: hiszen a törvények is tiltanak (tilthatnak) bizonyos megnyilvánulásokat (államtitok, személyiség vagy csoport megbélyegzése). A médiatabu mindenféle tabunak a médiában való megjelenését jelenti. Azaz médiatabunak minősíthetők ősi, alapvető emberi együttélési szabályok szerint tabunak minősített tematikák, az ősi tabuk (pl. a szexualitás részletekbe menő taglalása vagy a káromkodás), az ön- vagy személyes tabuk, az alkotmányos vagy törvényi tabuk, valamint az ún. új tabuk. Merthogy a tabuizálás (a tabuvá válás) folyamata továbbra is zajlik, s egyre újabb és újabb tabuk bukkannak föl. Ilyen új tabukat állít föl egyre több területen a politikai korrektség (vagy helyesség) mozgalma, s ezek az új tabuk a média szereplőit folyamatos nyelvi alkalmazkodásra kényszeríti. (A témához lásd: Alkalmazott Nyelvtudomány 2004/2. számának összeállítását, valamint Balázs 2004.)

A tabuk keveredése, új tabuk születése miatt egyre gyakoribb a tabutörés. Részen azért, mert a tabutörés sokszor „élvezetes”, mert bátorságot mutat, részben előfordul „véletlen tabutörés” is (ilyen a bekapcsolva felejtett mikrofon).

(2. példa) A médiatabukat rendszerint külső és belső szabályzatok, etikai kódexek írják elő. De taxatív felsorolásra is van példa. Cseresnyési László (2004: 68.) szerint a szavak cenzúrájára legjobb példa a japán televíziós társaságok honlapokon is közzétett szógyűjteménye.

A nyelvi tabuk élete

Hogyan születnek, hogyan élnek a tabuk? A tabuk az adott közösség, kultúra mitológia, hagyomány által meghatározott tiltott területeihez kapcsolódnak. Újabban a nem is mindig érthető hagyományok mellett új, a közösségek „fölötti” tabuk is megjelennek különféle modern, politikai ideológiák hatására. Az adott közösség kijelöli a tabuterület tiltott szavait, kifejezéseit, létrejönnek a nyelvhasználati tabuk. A nyelvhasználati tabuknak van szemantikai kiterjedése (pl. poliszémia, szinonímia), és vannak grammatikai korlátai (bizonyos nyelvi tabuk kimondhatók más grammatikai formákban, bizonyosak nem). A szemantikai és grammatikai szabályokhoz társulnak még a szociokulturális és pragmatikai korlátok, s ezek együttesen jelentik a nyelvi tabut, amelynek áthágása a valóságos szitkozódás (káromkodás), tabutörés.

(3. példa) Részlet egy tévékritikából: „Sváby a régi. Biztos büszke is: magyar tévéműsorban az övé előtt soha ennyiszor nem hangzott el a pöcs szó.... ne legyünk igazságtalanok, látszólag igazán nem öncélú pöcsölés folyik a műsorban, szórakoz-

tatva vagyunk, kvázi közszolgálatilag ráadásul, hiszen végre fény derül a millióknak álmatlan éjszakát okozó kérdésre: tényleg elhangzott-e majdnem harminc éve az a bizonyos mondat Anett Pöttsch-ről, a nyolcvanas évek NDK-s korcsolyabajnokáról... „Hogy megnőtt a kis Pöttsch, mióta Jutta Müller vette kézbe?”... Azt Sváby is tudja, mert ezzel kezdi a felkonfját, hogy nincs nagyobb bunkóság valakinek a nevével viccelődni, de hát mit csináljunk... A riport egyetlen pozitív hozadéka Vitraynak egy ostoba korszak bornírt álszemérmét lepező sportzsurnálfeltárása: bizony annak idején át kellett keresztelni a szalonképtelen nevű sportolókat, így járt Pinajeva, Gaezzi és a többiek is. De ezután következik még a legkínosabb pillanat. Néhány... alibi képsor után végre a bajnok számára is kiderül, miért utazott nyolcszáz kilométert egy magyar forgatócsoport: elárulják neki, mit jelent a neve kiejtve magyarul. A negyedórás borzalmat egy kínban fogant mosoly rekeszti be, valamint egy kérdés: de hát ez a nevem, most mit csináljak?” (Csider 2007.)

(4. példa) Az ORTT (Országos Rádiós és Televíziós Testület) 2009. évi őszi döntése nyomán a Sláger és a Danubius kereskedelmi rádió november 19-étől nem folytathatta adását. A két rádió műsorvezetői és a rajongók „országos gyászt”, szimpátiatüntetésekkel szerveztek. Az egyik rádió reggeli műsora az utolsó héten folyamatos „tabutöréssel” reagált a hatóság döntésére. A műsorvezetők elmondták, hogy most már úgysem tehetnek velük semmit, bármit megengedhetnek maguknak. Egyik műsorukban arra kérték a hallgatókat, hogy küldjék be sms-ben a férfi nemi szerv megnevezéseit. Ők ezeket beolvasták, majd kiválasztották a „zúzafejű” szót, amelyet a műsorban legalább ezerszer elmondtak olyan környezetben, hogy hogyan kell másokhoz érinteni észrevétlenül a zúzafejűt. Ez a badarság egy katonai társaságban talán érthető, de egy rádióműsorban nyilvánvalóan tabutörő funkciót látott el. (Természetesen ugyanezek a műsorvezetők vezetik továbbra is a műsorokat – egy másik rádióban.)

A tiltások hatására – a nyelvi játék részeként – létrejönnek a már említett elkerülések, körülírások és eufemisztikus megjelölések, amelyek nem tompítják, hanem az „áthallás” útján még erősítik is az eredeti kifejezés tiltott voltát. Másik részről a tabuk elleni lázadásból újabb és újabb, az eufemisztikus mellett ironikus, gunyoros, egyre szélsőségesebb fordulatok jönnek létre. Ez a folyamat voltaképpen *circulus vitiosus*: téveteg körforgás, az okok és okozatok olyan körforgása, amelyből nem lehet kiszabadulni.

(5. példa) A magyar kultúrában jó példa erre a *cigány* szónak a jelentésfejlődése, majd a korlátozások hatására kialakult egyre durvább, szélsőségesebb (sokszor körülíró) megnevezések. Az eufemisztikusnak szánt „etnikum” egyáltalán nem tekinthető semlegesnek, holott maga az *etnikum* szó alapjelentésében (népcsoport) semmilyen pejoratív jelentést nem hordoz.

(6. példa) Huszár Ágnes (2009) írja: „A cigányokról szóló internetes oldalakat böngészve feltűnik az állatvilágból merítő metaforák bősége. *Rikoltozó félmajmokról, vicsorgó gorillákról*, [a nemzet testén élősködő] *vérszívó piócákról* van itt szó meg *betegségterjesztő bacilusokról*. A náci sajtó élt gyakran azzal az eszközzel, hogy félelmetes, undort keltő, járványt terjesztő állatok képét embercsoportokra vetítve keltett irántuk gyilkos indulatokat... 1994-ben a ruandai véres zavargások kezdetén a helyi rádióban minden hutut felszólítottak a „csótányok” irtására. (Ez volt a tuszik gúnyneve.) A szavakat tettek szokták követni.”

Kimondás és ki nem mondás az irodalomban

A kimondás – ki nem mondás örök emberi, a média világában mindennap gyakorolt határsértései mellett vannak ilyen határátlépések az irodalomban is. Fráter Zoltán (2009: 64) írja: „A vers nemcsak azt mondja, amit szövegszerűen állít, hanem azt is, amit elhallgat, sőt a kimondatlanság talán sokszor fontosabb, súlyosabb tartalmakat rejt, mint maga a látható megnyilvánulás.” Elemzésében József Attila a felszínen Babitsot engesztelő Magad emésztő... című versének első sorát elemzi sajátos módszerrel, s kimutatja a tabutörést, vagyis a ki nem mondott, de érzékeltetett, „kihallható” szitkozódást: „Ha egy kicsit szétszedjük ugyanis a vers szavait, hangokra, szótagokra tördeljük, láthatóvá válik a szöveg mögöttes jelentése, a konok ragaszkodása sértést kiváltó véleményhez. 'Magad emésztő, szikár alak! Én megbántottalak.' – ez a tényszerű közlés, ha magunkban néhányszor mormoljuk is, szinte önkéntelenül a visszájára fordul. Az 'Én megbántottalak' magában rejti az én, megbántott alak önsajnálátát, a 'Magad emésztő' a magad emész-elmész felszólítását, a tő, a te-t, szikár a kárt és szárt, az alakban ott a lakk, vagyis ebben a hangzótördelő olvasatban nemhogy bocsánatkérés, hanem egyenesen káromló átkozódás lappang a szöveg mélyén: magad elmész, te szár alak, kár a lakk, én (vagyok) a megbántott alak!” (Az irodalomtörténész még további érvekkel bizonyítja a vers „kifordított” jellegét: Fráter 2009: 69.)

Valószínűleg azért fontos az irodalom, azért fontos verset olvasni és érteni, mert a költők még mindig közelebb vannak a nyelv titkaihoz, újratemtéséhez, és segítségükkel mi is tudatosabban használhatjuk a nyelvet, jobban értjük a szövegeket. A médiaszövegeket is. Ezért a médiaszövegek értése szorosan összefügg általában a szövegek, illetve a „jó” szövegek, az irodalom értésével.

Felhasznált irodalom

Angyal Ádám 2009. A társadalmi környezet szennyezése. Élet és Irodalom, szeptember 25. 6.

Balázs Géza 2004. A nyelvi kultúra és a politikai korrektség. Alkalmazott Nyelvtudomány IV/2. 87–89.

- Balázs Géza – Takács Szilvia 2009. Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe. Pauz-Westermann-Inter-Prae.hu, Budapest.
- Crystal, David 1998. A nyelv enciklopédiája. Osiris, Budapest.
- Cseresnyési László 2004. Gondolatok az etnonimákról és a nyelvi neurózisról. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 2004. (IV/2.) 65–83.
- Csider István Zoltán 2007. Mit csináljunk? (Televízió). Népszabadság, január 9.
- Fráter Zoltán 2009. Kimondatlan mondatok Babits és József Attila verseiben. 64–70. In: Fráter Zoltán – Fűzfa Balázs – Szabó B. István szerk.: „Látni, teremteni kell.” Sipos Lajos 70. születésnapjára. Savaria University Press, Szombathely.
- Huszár Ágnes 2009. A gyűlöletbeszédtől a tettig. *Élet és Irodalom*, augusztus 14. 13.